

gieën, ook wat betreft de incunabelen. Zij was sterk gericht op het glorieuze verleden van het Bourgondische Huis. Pierre Cockshaw spreekt in zijn voorwoord over 'une princesse tournée vers le passé' en dat lijkt mij in het geval van Margareta toepasselijker dan het verwachtingsvolle woord 'Pré-renaissance', dat meestal met haar naam in verband wordt gebracht. Gezien het feit dat zij slechts een dertigtal boeken zelf bestelde en het overgrote deel erfde, kreeg, mee kon nemen of als partij in zijn geheel kon opkopen is het bovendien de vraag of die boekenkast wel een afspiegeling van Margareta's persoonlijke belangstelling was. Is het bekend of zij veel in haar eigen boeken las of waren het voornamelijk prestigeobjecten, die zij als dochter van de keizer en regentes over de rijke Nederlanden om zich heen verzamelde. Latere onderzoekers kunnen wellicht met behulp van dit naslagewerk, dat ook voorde geïnteresseerde Frans-lezende leek zeer de moeite waard is, op deze vragen antwoord geven.

Laetitia V. G. Gorter-van Royen

G. Mamef, *Antwerp in the age of reformation. Underground protestantism in a commercial metropolis, 1550-1577* (Dissertatie Universiteit van Antwerpen 1995, The Johns Hopkins university studies in historical and political science. 114th series (1996) I; Baltimore, Londen: The Johns Hopkins university press, 1996, xv + 304 blz., \$58,-, £40,-, ISBN 0 8018 5169 6); G. Mamef, *Antwerpen in de tijd van de Reformatie. Ondergronds protestantisme in een handelsmetropool, 1550-1577* (Amsterdam-Antwerpen: Meulenhoff-Kritak, 1996, 380 blz., ISBN 90 290 6009 3).

Twintig jaar na het verschijnen van Johan Decaveles *Dageraad van de reformatie in Vlaanderen*, heeft opnieuw een belangrijke studie over de vroege reformatie in de Zuidelijke Nederlanden het licht gezien. Het boek van Mamef over het clandestiene protestantisme in Antwerpen heeft veel gemeen met het meesterwerk van de Gentse stadsarchivaris. Beide studies handelen over de lotgevallen van de verschillende protestantse stromingen in de zestiende eeuw, die groeiden tegen de verdrukking in. Beide auteurs leggen ook sterk de nadruk op sociaal-economische verklaringsfactoren voor deze groei en zoeken naar de correlatie tussen sociaal milieu en godsdienstkeuze.

Ook in een ander opzicht leek er een overeenkomst te bestaan tussen beide boeken. *De Dageraad* verscheen in een zeer kleine oplage en is thans antiquarisch zeer gezocht en daarom prijzig. De basis voor het boek van Mamef is een dissertatie, die al in 1991 werd verdedigd aan de Universiteit van Leuven. De proefschrifteditie bleef ongepubliceerd en circuleerde daarvoor slechts in een zeer kleine kring van vakgenoten. Andere geïnteresseerden hebben vijfjaar moeten wachten voor zij kennis konden nemen van de inhoud.

Eindelijk is het boek nu voor iedereen — en dan ook nog in het Engels én in het Nederlands — verkrijgbaar. Men kan zich daarbij wel afvragen of de prijs die de auteur heeft willen betalen voor internationale verspreiding van zijn werk opweegt tegen de nadelen. Voor Amerikaanse uitgevers zijn manuscripten al snel te lang, zoals bijvoorbeeld Daniël Jonah Goldhagen ondervond, toen hij Hitlers *Willing Executioners* aanbood aan de Harvard University press (*de Volkskrant*, 18-5-1996). Hij weigerde de tekst in te korten en zocht een uitgever die de tekst integraal wilde publiceren. Mamef daarentegen accepteerde een forse reductie van zijn oorspronkelijke proefschriften zag zich ook gedwongen de voor zijn boek essentiële 'prosopografie' elders onder te brengen. Zo ontstond de merkwaardige figuur dat in de voorliggende studie regelmatig venvenen wordt naarde naamlijsten van Antwerpse protestanten, die nog afzonderlijk in leper zullen verschijnen onder de titel *Reformatie en Opstand in een handelsmetropool*.

Prosopografie van protestanten en rebellen te Antwerpen vervolgd 1550-1577. Het is evenwel juist de combinatie van de tekst met deze naamlijsten — met een schat aan bijeengesprokkelde biografische gegevens — die het boek van Marnef zijn grote betekenis geeft.

Hoe het ook zij, de lezer zal het moeten doen met de fors ingekorte Engelse tekst of hetzelfde verhaal in het Nederlands. Voordeel van de Nederlandse editie is, dat oorspronkelijke citaten worden gebruikt, met achterin een lijst van 'her- en vertalingen'. In de Engelse uitgave zijn alle citaten vertaald. Voorts is de bibliografie van de Nederlandse versie iets meer *up to date*.

Dit alles gezegd hebbend, moet erkend worden dat ook de samengebalde bevindingen van Marnef een uniek beeld geven van het Antwerpse protestantisme in het derde kwart van de zestiende eeuw. Zijn boek bestaat uit drie delen. Het eerste deel geeft de stedelijke context weer, waarbinnen het verzet tegen de oude kerk tot ontwikkeling kon komen. Naast een gedegen schets van het sociaal-economische kader, geeft de auteur een overzicht van wat hij noemt 'kanalen van stedelijke sociabiliteit', die van invloed waren op het geestelijke en intellectuele klimaat in de stad. Daartoe rekent hij de rederijders, het onderwijs en het boekdrukkersbedrijf.

In het tweede deel behandelt Marnef de jaren 1550-1567, toen het Antwerps protestantisme in opmars was en een even spectaculaire als kortstondige bloei kende in het Wonderjaar. Achtereenvolgens komen de calvinistische kerk, de doopsgezinde broederschap en de lutheranen aan bod. Mede gedicteerd door de beschikbare bronnen, gaat de meeste aandacht uit naar de calvinisten. De grote betekenis van Antwerpen voor de verspreiding van het calvinisme in Vlaanderen komt sterk tot uiting, evenals de felle concurrentiestrijd met de dopers. De auteur geeft ook een tamelijk scherp beeld van de sociale achtergrond van de drie protestantse stromingen in deze periode.

Dat deze sociale achtergrond bij de calvinisten sterk wijzigde met de komst van Alva, is één van de meest interessante conclusies in het derde deel. Dit behandelt de jaren van verdrukking tussen 1567 en 1577, toen vele vooraanstaande 'kettters' de stad ontvluchtten en duizenden anderen de mogelijkheid van het 'pardon' aangrepen om terug te komen op hun keuze voor de nieuwe leer. De calvinisten die volhardden en achterbleven, waren grotendeels tamelijk eenvoudige ambachtslieden. Zij overleefden 'onder het Kruis', dankzij een gedegen organisatie en een sterk sociaal netwerk. De dopers daarentegen kregen het zwaar te verduren door een meedogenloze inquisitie en een sterke onderlinge verdeeldheid.

Het derde deel wordt afgesloten met een sociocultureel portret van de calvinistische en de doopsgezinde gemeenschap. Bijzonder origineel in dit verband is aandacht voor de stedelijke topografie, die aan het licht brengt dat er sprake was van onderscheiden concentratiewijken met calvinisten en dopers. Hiermee relateert Marnef tegelijk het belang van het gedrukte woord voor de verspreiding van reformatorische opvattingen. Sociale contacten lijken een even grote rol te hebben gespeeld. Minder verrassend is de conclusie, getrokken op basis van onderzoek naar voornaamgeving en het bezit van boeken en schilderijen, dat de bijbel van elementaire betekenis was binnen de calvinistische en doperse cultuur.

In het conclusiegedeelte gaat Marnef nog nader in op het concept van de middengroep, zoals dat in de historiografie met name bekend is geworden dankzij Woltjer. De omvangrijke middengroep viel in Antwerpen grotendeels samen met de 'middle-class'. Volgens de auteur kon juist deze economisch sterke groep zich een onafhankelijke opstelling permitteren tegenover de traditionele kerk, wat echter nog niet betekende dat de overstap werd gemaakt naar één van de protestantse denominaties. Dit waren relatief kleine kernen, omgeven door een bredere groep van belangstellenden. Hier ligt volgens Marnef de oorsprong van het voor de Nederlandse situatie karakteristieke onderscheid tussen lidmaten en liefhebbers. Hij ziet in deze middenpositie vooral *gens prudens*, mensen die (nog) geen onvoorwaardelijke keuze voor een protestantse stroming durfden te maken. Daarnaast wijst Marnef op humanisten, die zich prin-

cipieel verre hielden van elke vorm van uitwendige kerk. Dat er naast nicodemieten en vrijgeesten ook een grote groep was, die buiten de kerk bleef uit onverschilligheid of misschien zelfs atheïsme, komt in dit Antwerpse drieluik niet uit de verf.

Mogelijk dat Mamefs beeld van kerkelijk Antwerpen in de zestiende eeuw nog meer aan reliëf wint, wanneer hij over enkele jaren zijn onderzoek heeft afgerond naar de periode van de calvinistische republiek. (Kerk)historici zien daar in elk geval nu al reikhalzend naar uit.

P. H. A. M. Abels

J. Koopmans, e. a., ed., *Rhetoric - Rhétoriqueurs - Rederijkers. Proceedings of the colloquium, Amsterdam, 10-13 November 1993* (Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, Verhandelingen, afd. letterkunde, nieuw reeks CLXII (Amsterdam etc.: North Holland, 1995, vi + 282 blz., f85,-, ISBN 0 444 85792 3).

In november 1993 werd een Akademie-colloquium over de humanistische retorica gehouden dat zich ten doel stelde de invloed van de Nederlandse en Franse rederijkers op de literatuur in de landstaal en de visuele kunsten tijdens de vijftiende en zestiende eeuw te bestuderen. De handelingen ervan zijn met verrassende snelheid gepubliceerd. Het colloquium zelf mag een vernieuwend experiment heten in zoverre als de rederijkers zowel in de Nederlanden als in Frankrijk tot nu toe weinig serieus zijn genomen als contribuanten aan de ontwikkeling van de literaire cultuur, en nog minder als exponenten van een bredere culturele ontwikkeling. Na de aanloop van het structuralisme en de semiotiek, die aandacht vroegen voor de formele aspecten van de poëtica der rederijkers, zijn vertegenwoordigers van een contextualiserende benadering meer recent op zoek gegaan naar de verwevenheid tussen vormen van verbale en visuele cultuur, zowel aan de productie- als aan de receptiezijde. Beeldende kunstenaars namen immers deel aan rederijkerskamers, terwijl de oudste kunstkritiek op het conto van de rederijkers moet worden geschreven. Het toneel vormde natuurlijk een bevoorrecht moment van contact tussen tekst en beeld. Naast deze inhoudelijke vernieuwing kreeg men meer oog voor de fundamentele ruimtelijke eenheid van de Franse, de Bourgondische en de Nederlandse tradities, ondanks alle verschillen. Het colloquium wilde een scherper inzicht krijgen in de aard en de intensiteit van zulke dwarsverbanden.

In zijn openingslezing onderstreept F. Rigolot de band die de ritmisch rijmende rederijkers met de figuratieve, analogische wijze van denken van de scholastieke filosofie verbindt; voorzover er van een omslag sprake is, moet die vermoedelijk worden gezocht in de opkomst van het autonoom denkend subject, dat zijn innerlijkheid probeert te verwoorden en beredeneerd over te dragen. Vandaar het belang van de argumentatieleer en de didactiek in de retorica van Rudolf Agricola en Philippus Melanchthon (F. Goyet, P. Mack). Hun nadruk op de mogelijkheden die de retorica de docent biedt, bereidt de weg voor Ramus' triomfantelijke zegetocht door het laat-zestiende-eeuwse trivium, hier slechts summier aangestipt. Enerzijds bleef de omslag van de logica naar de overredingskunst dus uit oude tradities en genres putten (M. Spies, H. Pleij), anderzijds steunde zij op nieuwe humanistische concepten (K. Meerhoff), zoals voorgesteld in boekillustraties (P. Sharratt) en zichtbaar gemaakt in de visuele expressievormen van de overredingskunst: schilderijen, blijde inkomsten, optochten, rederijkerstoneel (M. Meadow). Verschillende bijdragen gaan uitvoerig in op de sociale en literaire overeenkomsten of verschillen tussen de Nederlandse rederijkerskamers, de Bourgondische *rhétoriqueurs*, en de Franse *pays* (D. Coigneau, J. Koopmans, C. Thiry), andere bespreken gedetailleerd de literaire technieken van de rederijkers, vooral de wijze waarop de klassieke